

Pakistan'da Kuruluştan Günümüze Yükseköğretim Politikaları ve Uygulamaya Yansımaları

Higher Education Policies and Their Implementations in Pakistan from Its Establishment to Date

M. Nur PAKDEMİRLİ

ÖZ

Pakistan, 14 Ağustos 1947'de Hindistan'dan ayrılarak kurulan bir devlettir. Bu yıllardan itibaren hemen her hükümet değişikliğinde yükseköğretimi de kapsayan yeni eğitim politikaları belirlenmiş ve yeni planlamalar yapılmıştır. Hazırlanan bu politikalar zaman zaman reform niteliği de taşımıştır. Eğitim politikalarının uygulamalara yansımaları biçimi ülke yöneticilerinin dünya görüşü doğrultusunda farklı biçimlerde olmuştur. Bu çalışmada kuruluşun günümüze Pakistan'ın yükseköğretim politikaları ve bunların uygulamaya yansımaları incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Pakistan, Yükseköğretim, Eğitim politikası

ABSTRACT

Pakistan was a state established on August 14, 1947 with separation from India. From the beginning, new educational policies and plans including higher education was determined by almost all of the governments. These new policies were sometimes considered as reforms. Reflections of education policies and implementations varied over the time depending on the world-views of the leaders. In this paper, higher education policies and the implementations from its establishment to present time are discussed.

Keywords: Pakistan, Higher education, Education policy

GİRİŞ

Modern yükseköğretim sisteminin ve kurumlarının Pakistan'ın bulunduğu Hint alt kıtasına girişi İngiliz Sömürge Hükümeti'nin 1857 bağımsızlık savaşını kazanarak bölgeye tamamen hâkim oluştuktan sonra gerçekleşmiştir. Bu yıllarda, 'London University' örneğinden hareketle kurulan Bombay, Kalküta, Madras, Allahabad ve Pencap üniversitelerini diğerleri izlemiş, 1947'de Hindu-Müslüman ayrışması temel alınarak Hindistan ve Pakistan¹ adıyla iki ayrı ülke kurulmasına dek geçen süre içerisinde bölgede açılan üniversite sayısı 20'ye ulaşmıştır. İngiliz yönetimine memur ve çeşitli alanlarda istihdam edilecek eleman yetiştirmek üzere açılan bu kurumlardaki bölümler, programlar tamamen bu amaca yönelik olarak hazırlanmıştır ve

bölgenin ekonomik, bilimsel ya da sosyal kalkınmasını hedefler nitelikte değildir. İngiliz kültürünün bölgeye transferinde etkin rol alan ve daha ziyade Hindu topluluğa hitap eden bu üniversiteler Müslüman halk tarafından rağbet görmemiştir (Ullah, Richardson, & Hafeez, 2010; Ali, 2005).

Müslümanlar için dönüm noktası olan 1947'de, birisi Batı Pakistan'daki Pencap Üniversitesi (1882), diğeri de Doğu Pakistan'daki Dakka Üniversitesi (1921) olmak üzere Pakistan sınırları içerisinde sadece iki üniversite kalmıştır. Bu üniversitelerin sayıca yetersizliği bir yana, görev yapan öğretim elemanlarının, ülkedeki diğer yetişmiş elemanlar gibi Hindistan'a göç etmesi Pakistan eğitim sektörüne vurulan ciddi bir darbedir (Qureshi, 1975; Reid, 2008; Talati, 1998; University Grand Commission,

¹Hindistan'ın Doğu ve Batı kesimlerinde Doğu Pakistan ve Batı Pakistan olarak adlandırılan iki ayrı toprak parçasına sahip bir ülke olarak kurulan Pakistan'ın Doğu kesimi 1971'de bağımsızlığını kazanmış ve bu bölgede Bangladeş kurulmuştur. Pakistan Pencap, Sind, Belucistan, Kuzey Batı Sınırı olarak adlandırılan dört eyaletten oluşan federal bir devlettir.

M. Nur PAKDEMİRLİ (✉)

Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Manisa, Türkiye
Celal Bayar University, Faculty of Theology, Manisa, Turkey
nur.pakdemirli@cbu.edu.tr

Geliş Tarihi/Received : 22.03.2014

Kabul Tarihi/Accepted : 28.04.2014

1975). Dolayısıyla, yeni ülkenin kurucularını, sosyal ve ekonomik alanlarda çözüm bekleyen pek çok sorunla mücadelenin yanı sıra, hem eski yönetimden devraldıkları üniversiteleri revize etmek, hem de kalkınma ve ilerlemenin temel taşlarından biri olan yükseköğretimi geliştirmek ve yaygınlaştırmak gibi eğitim alanına yönelik önemli görevler beklemektedir. Yeni ülkenin yükseköğretim sisteminin tüm kurumlarıyla birlikte yeniden yapılanması ve ilaveten bu yapılanmanın nüfusun artış hızını yakalaması gerekmektedir. Temel öncelik ise, yükseköğretim politikalarının belirlenmesi ve hayata geçirilmesidir.

Pakistan'da kuruluşun günümüze değin hazırlanan eğitim politikalarının yükseköğretime ne ölçüde yer verdiği ve bu alana ne ölçüde katkı sağladığı; bir başka deyişle, Pakistan yükseköğretiminin hangi politik süreçlerden geçerek yapıldığı, kurumsallaştığı, yaygınlaştığı ve bu sürecin günümüze ne şekilde yansıdığı, irdelenmeye değer bir konudur. Konuyu literatür tarama yöntemiyle tarihsel bağlamıyla birlikte inceleyen bu araştırmada, öncelikle Pakistan'da yükseköğretime yönelik olarak gerçekleştirilen ilk çalışmalara değinilecek, daha sonra kuruluşun günümüze değin çeşitli hükümetlerce hazırlanan eğitim politikaları kapsamında yükseköğretim ile ilgili olarak alınan kararlar ve bunların uygulamaya yansımaları ele alınacak, son olarak da yükseköğretimin güncel durumu değerlendirilecektir.

YÜKSEKÖĞRETİME YÖNELİK İLK ÇALIŞMALAR: KONFERANS BİLDİRİLERİ VE KOMİSYON RAPORLARI

Pakistan'ın kuruluşunun ardından aynı yıl düzenlenen ilk Eğitim Konferansı'nda, yükseköğretimin ulaşılabilirliğinin ve bilimsel araştırmaların artırılmasının ülkenin yapılanmasındaki önemi vurgulanmış, (Jalil, 1998; Malik, 2003) ardından Sind, Peşaver, Karaçi ve Doğu Pakistan'da yeni üniversiteler ve yüksekokullar açılmıştır. Yükseköğretimi, Eğitim Konferansı'nda sunulan öneriler doğrultusunda geliştirmek ve bu alanda yenilikçi ve kapsamlı çalışmalar yapmak üzere gereken finansal kaynakları oluşturmak amacıyla 1951'de altı yıllık Milli Eğitim Planı (1951-1957) hazırlanmıştır. Aynı plan 1952'de tekrarlanmış, ancak alınan tüm kararlar kâğıt üzerinde kalmış ve ilgili kurumlara bu hedefe yönelik neredeyse hiçbir ödenek yapılmamıştır. Bu ilk Eğitim Konferansı'nın ve Kalkınma Planı'nın en ilginç sonucu, Pakistan'da her hükümet değişikliğinde yeni bir eğitim politikası hazırlanmasının gelenekselleşmesi olmuştur (Jalil, 1998).

1958'de yükseköğretimin ülke gelişimindeki önemi tekrar gündeme gelmiş ve yeni üniversiteler ile yüksekokullar açılmaya başlamış, yeni kampüsler kurulmuştur. Üniversitelerde araştırma projeleri hazırlanması, akademik kadroların yetiştirilmesi, programların geliştirilmesi, fiziksel standartların yükseltilmesi, öğrencilere burs verilmesi gibi konularda çalışmalar yapılmıştır. 1959'da yükseköğretim kurumlarının çoğaltılması ve gençlerin bu kurumlara giriş oranının artırılması amacıyla Milli Eğitim Komisyonu oluşturulmuş ve yükseköğretim konusu ilk kez bu komisyonda gereğince ele alınmıştır. Komisyon üyeleri tarım, sanayi, bilim, teknoloji başta olmak üzere ülkenin her alanda kalkınmasının ve ihtiyaç duyulan yöneticilerin, profesyonel elemanların yetişmesinin yükseköğretiminin gelişmesine bağlı olduğunun bilincindedirler. Komisyon, "üniversitelerde çeşitli

alanlara yönelik birçok yeni program açma, mevcut programları geliştirme ve yükseköğretim kurumlarının diğer devlet kurumları ile koordinasyonunu hızlandıracak yapısal düzenlemeyi sağlama konularını içeren bir rapor hazırlamıştır (Ministry of Education, 1964). Ancak ülkenin yükseköğretime yönelik ihtiyaçlarını erken dönemde teşhis eden komisyonun bu önerileri ne politikacılar ve ne de finansörlerden hak ettiği ilgiyi görememiştir.

Yükseköğretim ile ilgili problemlerin geçiştirmeler ve sürüncemeler ile devam ettiği bu süreçte, toplam 10 bin öğrenciye yükseköğretim hizmeti veren altı üniversite vardır ve bu üniversitelere bağlanan 200 civarında enstitü ve yüksekokuldan da yaklaşık 100 bin öğrenci yararlanmaktadır. Bu yıllarda, ortaöğretimi bitiren öğrencilerin %10'luk bir kesimi yükseköğretime giriş sınavında başarılı olmakta, başarılı öğrencilerin yarısı iki yıllık bir yüksekokula girebilmekte ve yüksekokul mezunlarının %1'lik bir kesimi iki yıllık lisans tamamlama programını başarıyla bitirebilmektedir. Kız öğrenciler için durum daha da dramatiktir. Geleneksel aile yapısı ya da ekonomik kısıtlılıklar nedeniyle kızların öğrenim görmesinin desteklenmediği ülkede ortaöğretimi tamamlayabilen ve yükseköğretime giriş sınavında başarılı olan az sayıdaki kız öğrencilerin sadece %10'u yükseköğretime devam edebilmektedir (Ahmad & Sajjad, 1982; Kibbee, 1962).

Özellikle yükseköğretim sonrasında girmek zorunda oldukları mezuniyet sınavı öğrenciler için tam bir kâbus gibidir. Eski İngiliz üniversitelerini taklitten öteye geçemeyen iki yıllık yoğun akademik programları tamamlayan öğrenciler gördükleri tüm dersleri içeren, anlama ve yorumlamadan çok hafızayı test eden ve kendileri için ölüm kalım meselesine dönüşen "assay" tipi zorlu bir sınavı geçmek zorundadırlar. Tarihi önceden ilan edilmeksizin yılda bir kez yapılan ve tekrarı olmayan bu sınavlara hazırlanmak için herhangi bir kaynak bulamadıkları gibi, ülkenin coğrafi konumuna bağlı olarak meydana gelen doğal afetler gibi pek çok engelle yüzleşmek zorunda kalarak sınavları kaçırabilmektedirler. Sistemin bu tür baskıları nedeniyle akademik personel ile iletişimleri bozulan öğrencilerin birçoğu öğrenimini yarıda bırakarak siyasetle aktif olarak ilgilenmeye başlamakta ve bu ise onları yönlendirmek isteyen politikacıların işini kolaylaştırmaktadır. Öğrenciler için danışmanlık sisteminin bulunmayışı da yaşanan problemlerin katlanarak büyümesine neden olmaktadır (Kibbee, 1962).

Öte yandan, Pakistan'ın kuruluşu esnasında öğretim üyelerinin iki ülke arasında yer değiştirmesinin yükseköğretim üzerindeki olumsuz etkileri halen devam etmektedir. Mevcut elemanlar dahi ihtiyacı karşılamada yeterli olmazken, yeni açılan üniversitelerde ve yüksekokullarda istihdam edilecek yetkin ve deneyimli öğretim elemanı bulma konusunda sıkıntılar yaşanmaktadır. Üniversiteler bu alandaki açığı kapatılmak için genellikle yeni mezun, deneyimsiz ve lisansüstü öğrenimi olmayan elemanlar almak zorunda kalmışlardır. Dahası, ders verecek eleman bulunamadığı durumlarda öğretim elemanı ihtiyacı farklı branşlardan giderilmeye çalışılmış ve bu uygulama derslerden verim alınamamasına neden olmuştur (Haider, 2008; Kibbee, 1962; Sarwar, 2010).

1961'de Eyüp Han Hükümeti döneminde (1958-1969) yükseköğretimdeki sorunları çözmek ve kaliteyi arttırmak niyetiyle hazırlanan ve 1962'de yürürlüğe giren yükseköğretim yönetmeliği beklenenin aksine, akademisyenler ve üniversite öğrencilerince protesto edilmiştir. Tepkiler, iki yıllık yüksekokulların eğitim sürelerinin 3-4 yıla çıkarılması ve yükseköğretim dilinin İngilizce olması üzerinde yoğunlaşmıştır. Çünkü o yıllarda İngilizce öğretim yapan okullar sadece elitlere hitap eden manastır okullarından ibarettir ve yükseköğretimin kapıları dil avantajından dolayı daha ziyade bu okullardan mezun olan öğrencilere açılmaktadır. Olumsuzlukların çözümüne yönelik olarak akademisyenler tarafından hükümete yapılan öneri, 'devlet adamlarının üniversite yönetiminden el çekmesi ve üniversitelerin özerk kurumlara dönüştürülmesi, üniversite yönetiminde görev alacakların devlet tarafından değil senato ve eğitimciler tarafından seçilmesi' biçiminde olmuştur (Iqbal, 2011; Rahman, 2006).

YÜKSEKÖĞRETİM POLİTİKALARI ve UYGULAMAYA YANSIMALARI

1969 Eğitim Politikası

Giderek artan tepkiler 1968'de Eyüp Han'ın otokratik rejimine yönelik öğrenci hareketlerine dönüşmüştür. 1969'da Yahya Han Hükümeti'nin (1969-1971) yönetimi devralmasıyla birlikte akademik özgürlüğü temel alan ve eğitimde fırsat eşitliğini hedefleyen yeni bir eğitim politikası arayışı başlamıştır (Aly, 2007). Yeni politika, 'yükseköğretimde performans ve bilimsel çalışmalara bağlı ödemeler yapılmasını, araştırmalar için finansal destek sağlanmasını ve İngilizce'nin geliştirilmesine katkı sağlayacak iki enstitü kurulmasını' öngörmüştür. Ancak üniversitelerde akademik özgürlüğü elde etmek şöyle dursun, 1971'de yönetime gelen Butto Hükümeti'nin (1971-1977) sosyalist politikaları ülkede 'devletleştirme' sürecini başlatmış, 1969 Eğitim Politikası hayata geçirilemeden rafa kaldırılmıştır (Aly, 2007; Hayes, 1987; Malik, 2003; Rahman, 2006).

1972 Eğitim Politikası

Butto Hükümeti'nin hazırladığı 1972 Eğitim Politikası, Pakistan'ın kuruluşunun ardından ciddi biçimde uygulamaya geçilen, Pakistan'ın yükseköğretim tarihinde derin izler bırakan önemli bir politikadır. Yükseköğretime giriş oranının %2 olduğunu ve bu öğrencilerin %80'nin sosyal bilimler alanında olduğunu belirten 1972 Eğitim Politikası, fen bilimleri alanına yönelik programlar açılmasına duyulan ihtiyacı vurgulamıştır (Aly, 2007). Politika, 'yükseköğretim programlarının sosyo-ekonomik ihtiyaçlar doğrultusunda yenilenmesi, sosyal demokrat bir toplum oluşturmanın ilk basamağı olan eğitim-öğretimin sosyal değişim ve gelişimdeki rolünden yararlanılması, eğitim-öğretimde kalitenin öneminin ve kalitenin artmasında eğitimcilerin rolünün vurgulanması, öğretim kurumlarının gelişmesi için akademik ve finansal özgürlüğün desteklenmesi' gibi hedefler doğrultusunda ele alınmıştır.

Ancak pragmatist bir yaklaşımla belirlenen bu hedeflerin politikaya yansması esnasında ironik durumlar da ortaya çıkmıştır. 1972 Eğitim Politikası bir yandan yükseköğretimde özerklikten ve otonomiden bahsederken diğer yandan özel eğitim kurum-

larının kamulaştırılması gerektiğini savunmuş ve politikanın uygulamaya yansımaya biçimi 'kamulaştırma' şeklinde olmuştur. Nitekim bu dönemde, özel yükseköğretim kurumları açılması onaylanmadığı gibi, bu türdeki mevcut yüksekokullar bedelsiz olarak kamulaştırılmıştır (Hayes, 1987; Iqbal, 2011; Jumani & Khan, 2009; Khan, 1997; Malik, 2003; Tarar, 2006). Böylece, kapasitede herhangi bir artış olmamasına rağmen eğitim-öğretim sektörünün devlete maliyeti ikiye katlanmış, sektör her açıdan hızlı bir gerileme dönemine girmiştir (Burki, 2005).

Kontrolün devlete geçtiği bu kurumlarda atamaların yapılması ve eğitim-öğretim malzemelerinin temin edilmesi aylarca sürerken, motivasyon ve disiplin ile beraber başarı oranı da gerilemiştir. Üniversiteler yavaş yavaş politik merkezlere dönüşmüştür (Hayes, 1987). Butto taraftarları sosyalist gençler ile muhafazakâr gençler üniversitelerde karşı karşıya gelmiş ve yıllarca devam eden çatışmalar kampüsleri savaş alanına çevirmiştir (Burki, 2005). Buna rağmen Butto Hükümeti geri adım atmamış ve üniversitelerin özerkleştirilmesine ve özel sektörün yükseköğretim alanına girmesine olanak tanımamıştır (Niazi & Mace, 2006).

Devletin eğitim sektöründe kamulaştırmalarla artan yüküne üç yeni üniversite daha eklenmiş ve mevcut üniversitelerde de yeni bölümler açılmıştır. Yükseköğretim kontenjanları herhangi bir planlama yapılmaksızın %56 oranında arttırılmıştır. Ancak, fiziksel kapasitenin çok üstünde öğrenci alınması demek olan bu artış yükseköğretim kurumlarında eğitim kalitesinin düşmesi de dâhil olmak üzere pek çok sorunu tetiklemiştir. (Iqbal, 2011) Zor durumda kalan hükümet, bu sorunların çözümüne ve devlet kurumları ile üniversiteler arasındaki bürokrasinin azalmasına katkı sağlayacak bir ara kurum oluşturulmasını kararlaştırmış ve 1974'te 'Üniversite Destek Kurulu'nu (University Grants Commission - UGC) oluşturarak faaliyete geçirmiştir (Hayes, 1987; Iqbal, 2011; Jumani & Khan, 2009; Khan, 1997; Malik, 2003; Tarar, 2006).

Öte yandan, bu süreçte hazırlanan 1973 Anayasası'nın 37. maddesinde eğitimin her kademesine yönelik yaptırımlar sıralanmakla birlikte 'profesyonel yükseköğretimin her birey için elde edilebilir olması' temel hedef olarak vurgulanmıştır (Federal Law House, 2010). Ancak çelişkili kararlar ve politikalar nedeniyle, Butto döneminde üniversiteler kaliteli yükseköğretim sunma, bilgi üretme ve aktarma gibi ülke gelişiminde kendilerine düşen sorumlulukları gereğince yerine getirememişlerdir (Kalim, 1978). Yükseköğretim kurumlarını zor durumda bırakan bu süreç, Ziya'ül Hak'ın 1977'de yönetimi devralmasıyla birlikte tersine işlemeye başlamıştır.

1979 Eğitim Politikası

Pakistan, Ziya'ül Hak Hükümeti'nin (1977-1988) uyguladığı liberal politikalarla birlikte yükseköğretimde profesyonelleşme dönemine girmiştir (Jaffrelot, 2012; Khan, 1997; Tarar, 2006). 1977'de Ziya'ül Hak'ın bizzat katılımıyla düzenlenen Milli Eğitim Konferansı'nın sonuç bildirisinde yer alan öneriler doğrultusunda hazırlanan 1979 Eğitim Politikası'nda yükseköğretim konusu ağırlıklı olarak yer almıştır. Yükseköğretim kurumlarının ve bu kurumlara devam eden öğrenci sayısının artırılması hedefi, beş yıllık kalkınma planında yer almış, bu bağlamda altı yeni

devlet üniversitesi daha kurulmuş ve bu üniversitelerde ihtiyaç duyulan öğretim elemanlarının yetişmesine yönelik programlar açılmıştır (Hayes, 1987; Iqbal, 2011; Khan, 1997; Malik, 2003; Tarar, 2006).

Öte yandan bu süreçte geleneksel aile yapısı nedeniyle okula gönderilmeyen kız öğrenciler için ayrı bir yükseköğretim kurumu oluşturulması konusu da gündeme gelmiştir. Ancak, finansal sıkıntılar nedeniyle tartışma konusu olan bu kurum yerine mevcut üniversitelere bağlı ('afiliye') kız yüksekokulları kurulmasına karar verilmiş, bu yüksekokullarda öğrencilere lisansüstü eğitim olanağı da sağlanmıştır (Hayes, 1987).

Bu dönemde ayrıca, üniversiteler finansal açıdan federal hükümetin sorumluluğuna verilerek üniversite ödeneklerinin federal hükümet tarafından karşılanması sağlanmıştır. Bu uygulamayla üniversitelerin finansal sıkıntılarının giderilmesi ve gelişmelerinin hızlandırılması hedeflenmiştir. Yükseköğretim kurumlarında beklenen gelişmenin bilimsel araştırma ve yöntemlerle desteklenmesini sağlamak amacıyla 'Ulusal Eğitim Araştırmaları Enstitüsü' ("National Institute of Educational Research- NIER") kurulmuştur (Aly, 2007). Öğretmen yetiştirme programlarının Üniversite Destek Kurulu ("University Grants Commission, UGC") tarafından organize edilmesine, akademisyenlerin diğer kurumlara danışmanlık yapmalarının önünün açılmasına karar verilmiş, İngiliz sömürge döneminden kalma eski bir uygulama olan 'yıllık' sistemi yerine Amerika Birleşik Devletleri'nde uygulanan 'sömestre', 'ders geçme' ve 'sınav' sistemleri adapte edilmiştir (Buzdar, Ali, Akhtar, Maqbool, & Nadeem, 2013; Hayes, 1987; Khan, 1997; Malik, 2003; Rahman, 1998).

Kamulaştırma uygulamaları iptal edilerek özel üniversite kurulmasının yolu da açılmış ve böylece 1983'te Özel Ağa Han Üniversitesi (AKU) ve 1985'te Lahor Yönetim Bilimleri Üniversitesi (LUMS) yükseköğretim sahnesine çıkmıştır (Hayes, 1987; Iqbal, 2011; Khan, 1997; Malik, 2003; Tarar, 2006).

Bu üniversiteleri sonraki yıllarda yerel girişimcilere ait diğer üniversiteler ile Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere kökenli şirketlere ait üniversiteler izlemiştir. Özel üniversiteler nüfusun %18'ini oluşturan ve gelir bakımından üst seviyedeki ailelerin özel ortaöğretim kurumlarından mezun ve ileri düzeyde İngilizce bilen çocuklarını kendilerine çekmişlerdir. Ancak Özel Ağa Han Üniversitesi (AKU), Lahor Yönetim Bilimleri Üniversitesi (LUMS) ve Gulam İshak Han Bilim ve Teknoloji Üniversitesi (GİKI) gibi çok azı hariç, akademisyen olmayan öğretim elemanlarının verdiği yarım günlük eğitimler nedeniyle devlet üniversitelerinin akademik başarısını dahi yakalayamamışlardır (Fair, 2009; Malik, 2003; Rahman, 2006; Shah, 2005). Buna rağmen Pakistan hükümetleri devlet üniversitelerinde yaşanan sorunlar ve genç nüfusla orantılı olarak artan yükseköğretim kurumu ihtiyacı nedeniyle eğitime yönelik özel teşebbüsleri desteklemeye, bu teşebbüslere ücretsiz arazi tahsisi ve %50 vergi muafiyeti gibi kolaylıklar sağlamaya devam etmiştir (Malik, 2003).

1992 ve 1998 Eğitim Politikaları

Pakistan'da Ziya'ül-Hak döneminde yükseköğretimin kat ettiği mesafeler, Navaz Şerif'in fasıllı başbakanlık dönemlerinde (1990-1993; 1997-1999) artarak devam etmiştir. Bu dönemlerde hazırlanan eğitim politikalarında ve komisyon raporlarında, 'yükseköğretimde öğretim süresinin yeterliliği, yeni bölümlerin açılması, diploma denkliklerinin sağlanması, uluslararası kalite standartlarının yakalanması, özel teşebbüslerin desteklenmesi, devlet kurumları ile özel teşebbüsler arasındaki işbirliğinin koordine edilmesi' gibi konulara geniş yer ayrılmıştır (Aftab, 2013; Hayes, 1987; Mansoor, 2005). Bu eğitim politikalarının uygulamaya yansıyan en belirgin sonucu özel üniversitelerin ve yüksekokulların sayısının yıldan yıla artması olmuştur. Örneğin, temelleri 1906'da bugünkü Hindistan sınırlarında atılan Hamdard Vakfı'nın Pakistan şubesinin 1991'de Karaçi'de kurduğu Hamdard Üniversitesi pek çok bölümüyle ülkenin seçkin yükseköğretim ve araştırma kurumlarından biri haline gelmiştir (Birişik, 2004).

Özellikle 1992'de hazırlanan Eğitim Politikası'nın yükseköğretimde verimliliğin artırılmasına yönelik detaylar içermesi, üniversitelerin ülkenin kalkınmasına sağlayacağı katkının farkına varıldığını açıkça göstermiştir. Eğitim Politikası üniversitelerin yetersiz ve verimsiz eğitim sistemini masaya yatırarak çözümler üretmiş, bir bakıma yeni bir eğitim reformu gerçekleştirmeyi hedeflemiştir (Aly, 2007). Bu bağlamda, 'yeni üniversiteler kurulmasını, yükseköğretim programlarında çeşitliliğin artırılmasını, mevcut programların çağın gerektirdiği biçimde yenilenmesini, bu programları yürütecek elemanların nicelik ve nitelik bakımından geliştirilmesini, üniversite ödeneklerinin artırılmasını, bilgi üretimini sağlayacak ortamlar oluşturulmasını, bilimsel araştırmaların ve araştırmacıların finansal açıdan desteklenmesini, sınav sisteminin geliştirilmesini, öğrencilerin politik eylemlerden uzak tutularak disipline edilmesini ve ders devamlılığının sağlanmasını, mezuniyet sonrası iş imkânlarının artırılmasına yönelik olarak üniversitelerle diğer kurumlar arasında işbirliği ve kariyer planlama programları yürütülmesini' öngörmüştür. Ayrıca bu politika, bugün halen tartışmalı bir durum olan 'yükseköğretimin yürütülmesinin aşamalı olarak sivil organizasyonlara bırakılması'² konusunu gündeme getirmiş ve 'kaliteli eğitim sunan özel üniversitelerin kurulmasını' teşvik etmiştir. Ancak ülkede yaşanan siyasal istikrarsızlıklar, yasal ve bürokratik düzenlemelerin yetersizliği ve ülke kaynaklarının kısıtlılığı nedeniyle bu politika takdir toplayan ideal bir bildirden öte gidememiştir. Buna rağmen, art arda özel üniversiteler kurulmasına ve öğrenci disiplininin sağlanmasına yönelik adımlar atılmasına yol açarak yükseköğretime ciddi bir katkı sağlamıştır (Ahmad, 2001; Ahsan, 2003; Institute of Policy Studies, 1995; Isani & Virk, 2005; Talati, 1998; Waseem, 2001).

1998 Eğitim Politikası'nda 'yükseköğretime giriş oranının düşüklüğü, öğrenci ve öğretim elemanlarının politize olması, programların güncelliğini yitirmesi, eğitim kalitesinin uluslararası standartların altında seyretmesi, kötü yönetim, fiziksel

²Bu otonomi demektir ki, Pakistan'da üniversite ödeneklerinin %67'sini karşılayan federal hükümet yetkililerinin yasaların kendilerine verdiği devlet üniversitelerini kontrol gücünü ellerinden bırakmaları düşünülemez.

imkânların yetersizliği' gibi yükseköğretimde yaşanan problemler irdelenmiş ve çözüm önerileri sunulmuştur. Bunun yanısıra, 'eğitim politikalarının amacına ulaşip ulaşmaması, özel sektörün eğitim yatırımlarının teşviki, eğitim kurumlarının otonomisi, eğitim kalitesini arttırmaya yönelik Bologna kriterlerine uygun olma ve akreditasyon alma gibi modern uygulamaların yaygınlaştırılması, öğrenci değerlendirme sisteminin geliştirilmesi' gibi konular ele alınmıştır. 'Araştırma, laboratuvar, kütüphane ödeneklerinin artırılması, yabancı ülkeler ve endüstriyel kuruluşlar ile işbirliğinin yaygınlaştırılması, programların uluslararası standartlar doğrultusunda modernize edilmesi, iç ve dış denetimin sağlanması, üniversitelerin finansal kaynak teminine yönlendirilmesi, öğrencilere yönelik burs imkânlarının artırılması, kariyer planlama hizmetlerinin yoğunlaştırılması, yükseköğretime giriş sınavının organize edilmesi ve giriş oranının yükseltilmesi' önerilmiştir (Aftab, 2013; Aly, 2007; Iqbal, 2011; Kazmi, 2005). Üniversiteye giriş oranının %10'a çıkarılması planlanmış, ancak bu hedef ülke şartları için pek de gerçekçi görülmemiştir (Iqbal, 2011; Jamil, 2006; Malik, 2003). Nitekim 1998 Eğitim Politikası'nın hayata geçirilmesi 1999'da Pervez Müşerref'in yönetime gelmesiyle sekteye uğramıştır.

2000'li Yılların Eğitim Politikaları

2001 yılında, daha önce ilan edilen ancak çeşitli nedenlerle tam olarak uygulanamayan eğitim politikalarının sürdürülmesini sağlamak amacıyla hazırlanan 2001-2005 Eğitim Sektörü Reformları eğitimde kaliteyi arttırmaya odaklı stratejik bir plan niteliğindedir. Bu reform ile yükseköğretimde 'Pakistan'ın sosyo-ekonomik gelişimine katkı sağlayacak değişiklikler yapılması, üniversite yönetim yapısının yeniden düzenlenmesi, üniversitelerde bilim ve teknolojinin desteklenmesi, bilimsel araştırmaların ödüllendirilmesi, eğitim kalitesinin artırılması, üniversiteye giriş oranının yükseltilmesi' hedeflenmiştir. 'Laboratuvar ve kütüphane gibi araştırmaya dönük imkânların artırılması için kaynak ayrılması ve iş sektörü ile öğrenciler arasındaki bağlantıların güçlendirilmesine yönelik organizasyonlar yapılması' kararlaştırılmıştır (Malik, 2003; Tarar, 2006).

Öncekilere kıyasla realist bir yaklaşımla ele alınan reform paketindeki diğer önemli hedefler 2001'de %2,6 olan yükseköğretime giriş oranını³ %5'e, %15 olan özel üniversite oranını %40'a yükseltmektir. Halkın %33'ünün yoksulluk sınırının altında yaşadığı Pakistan'ın sosyo-ekonomik gelişimi için yükseköğretimin önemini ortaya koyan reform paketinin hayata geçirilmesiyle birlikte 16 yeni üniversite ve yüksekokul açılmıştır (Jamil, 2006; Malik, 2003; Tarar, 2006). Üniversiteler fiziksel imkânlar, program gelişimi, eğitim-öğretim ve araştırma bursları gibi pek çok konuda hızlı bir gelişme dönemine girmiştir. 'Yıllık' sistemi uygulamakta ısrar eden yükseköğretim kurumlarına 'sömestire' sistemine geçmeleri uyarısı yapılmıştır (Buzdar et al., 2013).

2002 yılında hükümet yine bu reformlar kapsamında devlet üniversitelerini yeniden yapılandırmayı hızlandırmak amacıyla 'Model Üniversite Kanunu'nu çıkarmak istemiştir. Ancak henüz

taslak halindeki kanun, üniversiteleri özelleştireceği, öğretim elemanlarının iş güvencesini ortadan kaldıracağı, öğrenim harçlarını arttıracığı gerekçesiyle öğrenciler ve akademisyenler tarafından protesto edilmiş ve parlamentoya getirilememiştir (Malik, 2003; Tarar, 2006). Müşerref, amacına ulaşmak için bir başka çıkış yolu aramış ve yükseköğretime koordine etmek için 1974'te kurulan 'Üniversite Destek Kurulu'nu 2002 yılında 'Yüksek Öğretim Kurulu'na ("Higher Education Commission, HEC") dönüştürülerek geniş yetkilerle donatmıştır. Kurula ayrılan ödenek 1947'den itibaren yükseköğretime ayrılan toplam ödenekten binlerce kat fazladır. Kurul bu sayede, üniversitelerin kalitesini arttırmak amacıyla çeşitli ülkelerdeki üniversitelerle işbirliği ve misafir öğretim üyesi istihdamı gibi sayısız projeyi uygulamaya koymuştur (Cohen, 2011; Isani & Virk, 2005; Mansoor, 2005; Mubarak, Wahab, & Khan, 2012; Qadeer, Rehman, Ahmad, & Shafique, 2011).

Aynı yıl Pakistan hükümetinin hazırladığı 2002 yılı eğitim raporunda yükseköğretimin vizyonu "yükseköğretim kurumlarını, Pakistan'ın kültürel temellerine dayalı hoşgörülü ve çoğulcu bir toplum oluşturmak üzere, güçlü ahlaki değerlere sahip aydınlanmış vatandaşlar yetiştirecek biçimde kaliteli donanımıyla dünya çapında eğitim ve araştırma sunan kurumlara dönüştürmek" biçiminde ifade edilmiştir (Isani & Virk, 2005; Malik, 2003). Pakistan yükseköğretiminin 2002 yılı misyonu ise şu hedefleri içermiştir: 'Eğitim için gerekli finansmanı oluşturmak ve verimli kullanmak; kaynakları kullanmada ve ulusal eğitim sisteminin etkinliğinde optimum verime ulaşmak; özel sektörün eğitime katkısını desteklemek; eğitim kurumları ile hükümet, endüstri ve iş dünyası arasındaki bağlantıları pekiştirmek; Pakistan'da verimli, başarılı ve ilerlemiş bir yükseköğretim organize etmeye yönelik olarak Eğitim Bakanlığı ile HEC arasındaki kurumsal ilişkileri arttırmak; bilginin gelişimine ve ülkenin refahına katkıda bulunmak; kaliteli eğitimi ülke geneline yaymak ve eğitim kurumlarındaki çeşitliliği arttırmak; bölge, sınıf, kast, din ya da cinsiyet ayrımı yapmaksızın kaliteli yükseköğretim elde etme fırsatlarını arttırmak; ülkenin 21. yüzyılda ihtiyaç duyacağı kalifiye elemanları yetiştirmek; eğitim kurumları çalışanlarında ve öğrencilerde sorumluluk bilinci oluşturmak (Malik, 2003).

2003 yılında hükümet yetkilileri ve akademisyenlerin geniş katılımıyla Lahor, Karaçi ve İslamabad'da 'Eğitimde Kalite' konulu peş peşe üç konferans düzenlenmiştir. Her üç konferansta da 'genel eğitimdeki kaliteyi arttırmanın yükseköğretimdeki kaliteye bağlı olduğu' vurgulanmış ve bu bağlamda 'yükseköğretim programlarının hükümetin belirlediği vizyon ve misyon doğrultusunda geliştirilmesinin gereği' üzerinde durulmuştur (Hamidullah, 2005).

2008 seçimlerinin galibi Yusuf Rıza Gilani döneminde (2008-2012), 18-25 Temmuz 2008 tarihlerinde Peşaver Üniversitesi'nde düzenlenen uluslararası 'Pakistan'da Yükseköğretim: Eğilimler ve Beklentiler' konferansının sonuç bildirgesinde 'yükseköğretimde ürün kalitesinin malzeme kalitesine bağlı olduğu' gerçeği hatırlatılmakla birlikte, 'öğretim elemanı

³2001 yılı istatistiklerine göre, 17-23 yaş grubundaki 18 milyon gençten sadece 475 bin'i yükseköğretime devam etmektedir.

kalitesinin üzerinde bir başarıya ulaşmanın da mümkün olmadığı' vurgulanmıştır (Tajik, 2010). Bu sonuç doğrultusunda hazırlanan 2009 Eğitim Politikası'nda 'yükseköğretiminin her birey için ulaşılabilir ve kaliteli olması' hedefi gözetilmiş ve yükseköğretim kalitesinin ülke gelişimine yapacağı katkıya değinilmiştir. Bu bağlamda, üniversitelerde bilimsel araştırma merkezleri kurulması ve yurtdışında görev yapan Pakistanlı akademisyenlerin yurtiçindeki yükseköğretim kurumlarına çekilmesi için gerekli çalışmaların yapılması önerilmiştir. Politikada ayrıca, 'eğitimde özel sektör yatırımlarının desteklenmesi' konusuna da geniş yer ayrılmıştır (Aftab, 2013; Iqbal, 2011). Siddiqui'nin (2010) Pakistan sosyo-ekonomik koşullarına gönderme yaparak 'uzun bir dilek listesi' ve 'gerçek olamayacak kadar mükemmel' ifadeleriyle özetlediği bu politikanın uygulamaya bütünüyle yansıtıldığını söylemek güçtür.

2013 yılında yapılan seçimleri kazanan Navaz Şerif, üçüncü kez Pakistan Başbakanı olmuştur ve yükseköğretim ile ilgili olarak daha önceki dönemlerinde (1990-1993; 1997-1999) başlattığı ancak siyasal istikrarsızlıklar nedeniyle kesintiye uğrayan politikalarını gerçekleştirilmeye yönelik çalışmalar yürütmektedir.

SONUÇ

Pakistan'da kuruluşun günümüze değin hazırlanan yükseköğretim politikalarını genel olarak değerlendirirsek, bu politikaların 'yeni üniversitelerin ve bölümlerin açılması, eğitim kalitesinin yükseltilmesi, alt yapı yetersizliğinin giderilmesi, kütüphanelerin güçlendirilmesi, bilim ve teknolojinin ulaşılabilirliğinin artırılması, bilimsel araştırmaların desteklenmesi, öğrencilerin burs ve barınma imkânlarının genişletilmesi' hedefleri üzerine temellendiği görülür.

Pakistan, eğitim politikalarında yer verdiği bu hedefleri beş yıllık kalkınma planları içerisinde dâhil ederek gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ancak demokrasinin sıkça kesintiye uğraması, acil ve öncelikli ihtiyaçların ortaya çıkması gibi nedenler gelişmekte olan bu ülkenin kıt kaynaklarının eğitime planlandığı ölçüde aktarımını engellemiştir. Bu durum, yükseköğretim kurumlarını kendi kaynaklarını araştırmaya ve elde ettikleri kaynakları en yüksek verimle kullanmaya yöneltmiştir ki, bu konuda öncülük eden kurum bir devlet üniversitesi olan 'Modern Diller Ulusal Üniversitesi' ("National University of Modern Languages, NUML") olmuştur. Kaliteyi arttırmayı hedefleyen diğer bazı üniversiteler de aynı yola başvurmuşlardır (Isani & Virk, 2005). Ancak kendi finans kaynaklarını serbestçe oluşturan ve kullanan, ücretlendirmelerini ve ekonomik politikalarını kendileri belirleyen özel üniversite ve yüksekokullara karşılık, devlete

bağlı yükseköğretim kurumlarının finansal kaynakları hükümet ödenekleri, proje ve araştırma ödenekleri, özel sektör bağışları ve öğrenci harçları ile sınırlı kalmıştır (Ahson, 2009; Hussain, 2008; Rana & Reid, 2008; Talati, 1998).

Ekonomik koşulların olumsuz etkilerine rağmen Pakistan'da yükseköğretim 2000'li yıllarda hızlı bir değişim göstermiştir. Yükseköğretimin Pakistan için taşıdığı önemin farkında olan HEC ve hükümet yetkilileri, yükseköğretimde yaşanan handikapları gidermeye, yükseköğretim sistemini geliştirmeye ve yükseköğretime katılım oranını arttırmaya yönelik girişimlerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda, yükseköğretimde 'kaliteyi artırma, uluslararası standartları elde etme, akreditasyon alma, fiziksel kapasiteyi ve öğrenci kontenjanını artırma, yeni bölümler açma, kaynakları verimli kullanma, finansal sıkıntılar için alternatif çözüm yolları üretme, akademik standartları geliştirme, yurtdışı akademik işbirliğini destekleme, misafir öğretim elemanı ve bilimsel araştırmalar için gerekli ödenekleri sağlama, öğretim elemanı maaşlarında iyileştirme' gibi konularda çalışmalar yürütülmüştür. Özellikle 'üniversite ödeneklerinin artırılması, kurumsal alt yapı sorunlarının çözülmesi, programların güncellenmesi, eğitim kalitesinin yükseltilmesi, burs imkânlarının genişletilmesi, öğrenci ve öğretim üyesi değişim programlarının yürürlüğe girmesi' gibi pek çok konuda önemli gelişmeler kaydedilmiştir (Isani & Virk, 2005; Parveen, Rashid, Iqbal, & Khan, 2011).

Bu gelişmelere bağlı olarak, yükseköğretim kurumları ile bu kurumlarda istihdam edilen öğretim elemanı sayısı yıldan yıla artmış, yükseköğretime katılım oranı yükselmiştir.⁴ 2012 yılı itibarıyla, 17-23 yaş aralığındaki gençlerin yaklaşık %7'si yüksek öğrenim görmektedir (Malik, 2013). Rakamlar, 2001 yılında %2,6 olan ve %5'e çıkarılması hedeflenen yükseköğretime giriş oranında beklenenin üzerinde artış sağlandığını göstermektedir. Bu oran gelişmiş ülkelerde %26 civarında seyretse de, Pakistan gelişmekte olan ülkelerin %6 ortalamasını aşmış durumdadır.

Konu, uluslararası bilimsel yayın performansı açısından ele alındığında, "In-Cites" programı kullanılarak yapılan değerlendirmelerde Pakistan'da yapılan bilimsel yayınların dünya ortalamasına göre etki faktörü tüm bilim dallarında 1'in altında çıkmaktadır.⁵ Bunun tek istisnası fizik bilimleri ve astronomi alanıdır ki, bu alanda yapılan bilimsel yayınların dünya ortalamasına göre etki faktörü 1.57, Asya ülkeleri ortalamasına göre etki faktörü 3.41'dir. Pakistan, bilimsel yayınlara yapılan atf sayısı açısından da hemen hemen tüm bilim dallarında Asya ülkeleri ortalamasının üzerinde bir performans göstermektedir.

⁴2012 yılı itibarıyla üniversite sayısı, 79'u (%57) devlete, 60'ı (%43) özel sektöre ait olmak üzere toplamda 139'a ulaşmıştır. Devlet üniversitelerinde 1.130.000 (%86), özel üniversitelerde 189.000 (%14) olmak üzere toplam öğrenci 1.319.000'dir. Bu öğrencilerin 677.000'i (%51) erkek, 642.000'i (%49) kız öğrencidir. Devlet üniversitelerinde 54.387 (%78), özel üniversitelerde 15.216 (%22) olmak üzere toplam 69.603 öğretim elemanı görev yapmaktadır.

2012 yılı itibarıyla yüksekokul sayısı (Degree College), 1.283'si (%92) devlete, 114'ü (%8) özel sektöre ait olmak üzere toplam 1.397'dir. Devlete ait yüksekokullarda 488.000 (%93), özel sektöre ait yüksekokullarda 35.000 (%7) olmak üzere toplam 523.000 öğrenci vardır. Bu öğrencilerin 303.000'i (%58) erkek, 220.000'i (%42) kız öğrencidir. Devlete ait yüksekokullarda 38.142 (%95), özel sektöre ait yüksekokullarda 1.985 (%5) olmak üzere toplam 40.127 öğretim elemanı görev yapmaktadır.

Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. "Ministry of Education" (2013).

⁵In-Cites programında bilimsel yayınların ortalama etki faktörü 1 kabul edilir ve bu değer, yapılan yayınların bilime etkisinin ortalama düzeyde olduğunu gösterir. Etki faktörü 1'in altında ise ortalamanın altında, 1'in üstünde ise ortalamanın üstünde bir etki söz konusudur.

Bilimsel yayın performansı, yıllık uluslararası bilimsel yayın miktarı açısından değerlendirildiğinde, örneğin 2000 ve 2012 yılları rakamsal olarak karşılaştırıldığında,⁶ tüm bilim dallarında 2000 yılına göre 2012 yılında en az on kat fazla yayın yapıldığı ortaya çıkar ki, bu sonuç Pakistan yükseköğretiminin bilimsel performans bakımından oldukça hızlı bir gelişim sürecine girdiğini gösterir. Bu rakamlar ülke için umut vaat edici olsa da, Pakistan yükseköğretiminin dünya standartlarına ulaşmak için daha epey mesafe kat etmesi gerektiği ortadadır. Durumun bilincinde olan Pakistan hükümeti yükseköğretimde bilimsel performansı arttırmaya yönelik yeni eğitim politikaları hazırlama çalışmalarını sürmektedir. Ancak bu çalışmaların sonuç vermesinin zaman alacağını kestirmek zor değildir.

KAYNAKLAR

- Aftab, R. (2013). *Public policies and governance perspective in education sector-Pakistan*, Unpublished doctoral dissertation, Utrecht University, Netherlands.
- Ahmad, A. & Sajjad, M. (1982). *Muslim women and higher education*. Islamabad: Institute of Policy Studies Press.
- Ahmad, M. (2001). On fifty years of university and pre-university teaching of statistics in Pakistan. *Bulletin of the International Statistical Institute, 53rd Session*. Seoul.
- Ahsan, M. (2003). An analytical review of Pakistan's educational policies and plans. *Research Papers in Education, 18(3)*, 259-280.
- Ahson, U. (2009). Financial sustainability of higher education in Pakistan. *SAARC Journal of Human Resource Development, 67-87*.
- Ali, A. (2005). A study of the quality of teaching at university level in Pakistan. *Journal of Social Sciences and Humanities, 3(1)*, 96-111.
- Aly, J. H. (2007). *Education in Pakistan. A White Paper, Revised Document to Debate and Finalize the National Education Policy*. Islamabad: Prepared by National Education Policy Review Team.
- Birişik, A. (2004). Hint altkıtasında İslâm araştırmalarının dünü bugünü: Kurumlar, ilmî faaliyetler, şahıslar, eserler. *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi, 2(17)*, 2-42.
- Burki, S. J. (2005). Educating the Pakistani masses. In Robert M. Hathaway (Ed.), *Education reform in Pakistan* (pp. 15-31). Washington DC: Woodrow Wilson International Center for Scholars Press.
- Buzdar, M. A., Ali, A., Akhtar, J. H., Maqbool, S., & Nadeem, M. (2013). Assessment of students' learning achievements under semester system in Pakistan. *Journal of Basic and Applied Scientific Research, 3(6)*, 79-86.
- Cohen, S. P. (2011). *The future of Pakistan*. Washington, DC: The Brookings Institution Press.
- Fair, C. C. (2009). *The madrassah challenge: Militancy and religious education in Pakistan*. Lahore: Vanguard Books Press.
- Federal Law House. (2010). *Constitution of Pakistan 1973* (2nd ed.). Rawalpindi-Lahore: Federal Law House.
- Haider, S. Z. (2008). Challenges in higher education: Special reference to Pakistan and South Asian developing countries. *Nonpartisan Education Review/Essays, 4(2)*, 1-12.
- Hamidullah, M. (2005). *Comparison of the quality of higher education in public and private sector institutions in Pakistan*. Unpublished doctoral dissertation, University of Arid Agriculture Institute of Education and Research, Rawalpindi.
- Hayes, L. D. (1987). *The crisis of education in Pakistan*. Lahore: Vanguard Books Press.
- Hussain, T. (2008). Dilemma of higher education in Pakistan and role of World Bank. *Participatory Learning, Citizenship and Identity Education Report*, Denmark: Roskilde University Press.
- Institute of Policy Studies. (1995). *Education and the Muslim World*. Islamabad: Institute of Policy Studies Publication.
- Iqbal, H. M. (2011). *Education in Pakistan*. Karachi: Paramount Publishing.
- Isani, U. A., & Virk, M. L. (2005). *Higher education in Pakistan*. Islamabad: National Book Foundation.
- Jaffrelot, C. (2012). *Secularization without secularism in Pakistan*. Questions de Recherche/Research Questions, Centre d'études et de Recherches Internationales (CERI-Sciences Po/CNRS).
- Jalil, N. (1998). Pakistan's education: The first decade. In P. Hoodbhoy (Ed.), *Education and the state: Fifty years of Pakistan* (pp. 251-286). Karachi: Oxford University Press.
- Jamil, B. R. (2006). Decentralization and devolution in Pakistan: Educational implications of the praetorian interpretation. In C. Bjork (Ed.), *Educational decentralization* (pp. 191-209). Netherlands: Asia-Pasific Educational Research Association Press.
- Jumani, N. B. & Khan, S. B. (2009). Higher education through distance learning in Pakistan. *Asian Journal of Distance Education, 7(1)*, 5-13.
- Kalim, M. S. (1978). *Pakistan: An educational spectrum*. Lahore: Arslan Publications.
- Kazmi, S. W. (2005). Role of education in globalization: A case for Pakistan. *SAARC Journal of Human Resource Development, 90-107*.
- Khan, A. H. (1997). Education in Pakistan: Fifty years of neglect. *The Pakistan Development Review, 36(4)*, 647-667.
- Kibbee, R. J. (1962). Higher education in Pakistan: Problems that beset the student community. *The Journal of Higher Education, 33(4)*, 179-189.
- Malik, A. B. (2003). *The higher education in Pakistan*. Lahor: Makbul Academy Press.
- Malik, N. A. (2013). The genesis of OER at the virtual university of Pakistan. In G. Dhanarajan & D. Porter (Eds.), *Open educational resources: An Asian perspective* (pp. 133-139). Vancouver: Commonwealth of Learning and OER Asia Publishing.
- Mansoor, S. (2005). *Language planning in higher education*. Karachi: Oxford University Press.

⁶Fen Bilimleri: 2000 yılında: 350 yayın, 2012 yılında: 3.617 yayın; Mühendislik ve Teknoloji: 2000 yılında: 107 yayın, 2012 yılında: 1.157 yayın; Tarım Bilimleri: 2000 yılında: 62 yayın, 2012 yılında: 710 yayın; Sosyal Bilimler: 2000 yılında: 18 yayın, 2012 yılında: 217 yayın.

- Ministry of Education. (1964). *Achievement in education: 1958-1964*. Islamabad: Ministry of Education Press.
- Ministry of Education. (2013). *Pakistan education statistics 2011-12, No: 252*. Islamabad: AEPAM Publication.
- Mubarak, R. Z., Wahab, Z., & Khan, N. R. (2012). Faculty retention in higher education institutions of Pakistan. *Journal of Theories and Research in Education, 7*(2), 65-78.
- Niazi, H. K. & Mace, J. (2006). The contribution of the private sector to higher education in Pakistan with particular reference to efficiency and equity. *Bulletin of Education & Research, 28*(2), 17-42.
- Parveen, A., Rashid, K., Iqbal, M. Z., & Khan, S. (2011). System and reforms of higher education in Pakistan. *International Journal of Business and Social Science, 2*(20), 260-267.
- Qadeer, F., Rehman, R., Ahmad, M., & Shafique, M. (2011). Does ownership of higher education institute influence Its HRM patterns? The case of Pakistan. *International Journal of Business and Management, 6*(10), 230-241.
- Qureshi, I. H. (1975). *Education in Pakistan*. Karachi: Maaref Press.
- Rahman, T. (1998). Transforming the colonial legacy: The future of Pakistani university. *Futures, 30*(7), 669-680.
- Rahman, T. (2006). *Denizens of alien worlds: A study of education, inequality and polarization in Pakistan*. Karachi: Oxford University Press.
- Rana, R. A., & Reid, N. (2008). Dimensions of quality assurance in higher education: Challenges for future. 2. *International Conference on Assessing Quality in Higher Education*, Lahore.
- Reid, N. (2008). Quality assurance in higher education in Pakistan. 2. *International Conference on Assessing Quality in Higher Education*. Lahore.
- Sarwar, S. (2010). Hindering factors of beginning teachers' high performance in higher education Pakistan. *International Journal of Education, 2*(1), 1-12.
- Shah, S. (2005). Challenges in the education sector in Pakistan. In R. M. Hathaway (Ed.), *Education reform in Pakistan* (pp. 47-53). Washington DC: Woodrow Wilson International Center for Scholars Press.
- Siddiqui, S. (2010). *Rethinking education in Pakistan*. Karachi: Paramount Publishing Enterprise.
- Tajik, M. A. (2010). Improving quality of education through enhancement of teachers' capacity: Policy implications for higher education in Pakistan. In A. Bashiruddin, Z. Bana, & A. K. Afridi (Eds.), *Education in Pakistan*. Karachi: Oxford University Press.
- Talati, J. (1998). *Higher education: A pathway to development*. Karachi: Oxford University Press.
- Tarar, N. O. (2006). Globalisation and higher education in Pakistan. *Economic and Political Weekly, 9*, 5080-5085.
- Ullah, R., Richardson, J. T. E., & Hafeez, M. (2010). Approaches to studying and perceptions of the academic environment among university students in Pakistan. *Compare: A Journal of Comparative and International Education, 1*, 1-15.
- University Grand Commission. (1975). *Report on improvement of education and research*. Islamabad: University Grand Commission.
- Waseem, M. (2001). Underdevelopment of social sciences in Pakistan. In S. H. Hashmi (Ed.), *The state of social sciences in Pakistan* (pp. 69-87). Islamabad: Council of Social Sciences Press.